

TURKIY TILLARDA IKKI TILLI LUG‘ATLAR YARATISHNING ILMIY VA AMALIY JIHATLARI

Usmonova Odina Siddikovna

Andijon davlat chet tillari instituti dotsenti v.v.b

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillar oilasiga mansub tillar o‘rtasida ikki tilli lug‘atlar yaratishning nazariy-metodologik asoslari, qiyosiy leksikografiyaning dolzarb muammolari va raqamli texnologiyalarning o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, turkiy tillarning genetik yaqinligi va semantik farqlari asosida lug‘at maqolalarini tuzish tamoyillari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Turkiy tillar, leksikografiya, ikki tilli lug‘at, korpus lingvistikasi, semantik muvofiqlik, terminologiya, kompyuter leksikografiyasi.*

В статье анализируются теоретико-методологические основы создания двуязычных словарей между языками тюркской семьи, актуальные проблемы сравнительной лексикографии и роль цифровых технологий. Рассматриваются принципы составления словарных статей на основе генетической близости и семантических различий тюркских языков.

Ключевые слова: *Тюркские языки, лексикография, двуязычный словарь, корпусная лингвистика, семантическое соответствие, терминология, компьютерная лексикография.*

The article analyzes the theoretical and methodological foundations of creating bilingual dictionaries between languages of the Turkic family, current problems of comparative lexicography, and the role of digital technologies. The principles of

compiling dictionary entries based on the genetic proximity and semantic differences of Turkic languages are examined.

Keywords: *Turkic languages, lexicography, bilingual dictionary, corpus linguistics, semantic consistency, terminology, computational lexicography.*

Globalizatsiya va turkiy davlatlar o'rtasidagi integratsiyaning kuchayishi turkiy tillarni o'zaro bog'lovchi mukammal lug'atlarga bo'lgan ehtiyojni oshirmoqda. Turkiy tillar nafaqat umumiy o'zakka, balki o'xshash grammatik qurilishga ham ega. Biroq, asrlar davomida turli madaniy va siyosiy muhitda rivojlanish natijasida ularning leksik qatlamida o'ziga xos farqlar yuzaga kelgan. Ikki tilli lug'atlarni yaratish – bu nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatlararo muloqotni ta'minlovchi strategik vazifadir.

Turkiy tillar leksikografiyasi poydevori XI asrda Mahmud Qoshg'ariy tomonidan qo'yilgan. Uning "Devonu lug'atit turk" asari nafaqat turkiy so'zlar to'plami, balki birinchi qiyosiy-tahliliy va ikki tilli (turkiy-arabcha) lug'atdir. Qoshg'ariy so'zlarni izohlashda chigil, yag'mo, o'g'uz kabi qabilalarning til xususiyatlarini qiyoslagan. Bugungi kun lug'atshunoslari uchun bu asar "etimologik muvofiqlik" tamoyilini o'rganishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Ikki tilli lug'atchilik (bilingval leksikografiya) nazariyasiga ko'ra, lug'at tuzish jarayonida quyidagi ilmiy tamoyillarga tayaniladi:

- Qiyosiy-tipologik metod: Ikki tilning leksik-semantik tizimini solishtirish orqali muqobil birliklarni topish.
- Leksik-semantik maydon tahlili: So'zning bir tildagi ma'no ko'lami ikkinchi tilda qanchalik qoplanishini aniqlash. Turkiy tillarda bu ko'pincha \$1:1\$ muvofiqlikda emas, balki \$1:n\$ (bir so'zga bir nechta variant) shaklida namoyon bo'ladi.
- Ekvivalentlik tushunchasi: Lug'atshunoslikda to'liq ekvivalent, qisman ekvivalent va ekvivalentga ega bo'lmagan leksika (realiyalar) farqlanadi.

Turkiy tillar uchun lug‘at tuzishda mutaxassislar bir qator murakkabliklarga duch kelishadi:

Bu hodisa turkiy tillarda juda keng tarqalgan. Masalan, o‘zbek tilidagi "yozuv" (yozilgan narsa) so‘zi turk tilida "yazi" sifatida qo‘llansa-da, ba’zi kontekstlarda ma’no farqlari yuzaga keladi. Yoki tatar tilidagi "shahar" so‘zi ba’zan qishloq ma’nosida (eski qatlamlarda) yoki o‘zbekcha "shahar" tushunchasidan farqli qo‘llanishi mumkin. Lug‘at tuzuvchi ushbu nozikliklarni aniq belgilashi shart.

Lug‘at tuzishda qaysi dialekt yoki shevaga tayanish masalasi ham muhim. O‘zbek tili leksikasi (qarluq, qipchoq, o‘g‘uz) nihoyatda boy bo‘lib, qirg‘iz yoki qozoq tillari bilan lug‘at tuzishda qipchoq lahjalari elementlarini hisobga olish tarjimini aniqlashtiradi.

Lug‘at yaratish jarayoni quyidagi amaliy bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Makrostruktura shakllantirish: So‘zlik (reestr) tanlash. Bunda asosiy e’tibor faol qo‘llaniluvchi leksikaga qaratiladi.

2. Mikrostruktura yaratish: Lug‘at maqolasining ichki tuzilishi. Bunga quyidagilar kiradi:

- Sarlavha so‘z (lemma).
- Grammatik tavsif (turkum, qo‘shimchalar).
- Stilistik markerlar (so‘zlashuv, kitobiy, arxaik).
- Misollar (kontekst).

Bugungi kunda qog‘oz lug‘atlardan ko‘ra elektron va mobil lug‘atlarga talab katta. Zamonaviy bosqichda Korpus lingvistikasi lug‘at tuzishning asosiy quroliga aylandi.

• Parallel korpuslar: Masalan, o‘zbek va turk tillaridagi bir xil matnlarning raqamli bazasi so‘zlarning kontekstdagi eng aniq muqobilini avtomatik topishga yordam beradi.

- Statistik tahlil: Lugʻatga kiritilayotgan soʻzlarning qoʻllanilish chastotasini aniqlash.

Turkiy davlatlar oʻrtasidagi iqtisodiy va harbiy hamkorlik sohaviy (huquqiy, tibbiy, harbiy, texnik) lugʻatlarni yaratishni talab qilmoqda. Turkiy tillarning terminologik bazasini unifikatsiya qilish (bir xillashtirish) kelajakda umumturkiy ilmiy tilni shakllantirishga xizmat qiladi.

Turkiy tillarda ikki tilli lugʻatlar yaratish sifatini oshirish uchun quyidagi ishlar amalga oshirilishi lozim:

1. Umumturkiy terminologik baza yaratish va uni muntazam yangilab borish.
2. Sunʼiy intellekt texnologiyalarini lugʻatchilikka jalb etish, xususan, neyron tarjima modellaridan foydalanish.
3. Turli turkiy davlatlar tilshunos olimlarining qoʻshma laboratoriyalarini tashkil etish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie tyurkskix yazikov. M.,1962.
2. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. T., 2006.
3. Scherbak A.M. Sravnitel'naya fonetika tyurkskix yazikov. L. 1970.
4. Zamonaviy korpus lingvistikasi metodlari (Xalqaro konferensiya materiallari). T., 2021.